

ਪ੍ਰੋ.ਪਵਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ

- ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਟਯ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਹ 'ਨਟ' ਅਤੇ 'ਨਾਟ' ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵਿਚ 'ਨਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਚੁਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣਾ, ਕੰਬਣਾ, ਸਰਕਣਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਯ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਸਵਾਂਗ ਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਲਈ ਡਰਾਮਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਮਾ ਸ਼ਬਦ 'ਡਰਾਓ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਨਾਟਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਘੰਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਚ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਢੁਕਵੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਨੈ ਪਰਨ ਅਦਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁੱਟ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁੱਟ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਸੰਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਗੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਗੁੱਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸਰੋ ਅਨੁਸਾਰ:- “ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ।”²
 ਨਾਟਕ ਵੇਦ ਨਹੀਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਹਾਂ ਖਾਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਸਮਾਂਗਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੂਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਵੀ ਹੈ ਤਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨਾਂਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਐਸੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਲਾ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ, ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਨਕਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸਭ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ, ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਲ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ

- ਆਰਥਰ ਮਿਲਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ:- “ਹਰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਜਨਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

- ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਵਾਦ ਮੂਲਕ ਅਲੇਖ ਜਾਂ ਕਥਾ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਰੰਗ, ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰੰਗਮੰਚ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓ

- ਬਦਰੀਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਹਲੂਣੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਤਿੰਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਕਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ- “ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

- ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂਵਧੀਕੀਆਂ, ਲਕ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੁਨਾਹਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਨਾਲ ਵੀ।

- ਮਾਰਟਿਨ ਐਸਲਿਨ ਅਨੁਸਾਰ:- “ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

- ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ-ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਸਰਦਾ ਤੇ ਅਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਕਾਲਰਿਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ:- ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:- “ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਾਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

- ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਰਜ ਤੇ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਆਪ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਨੁਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਕਲ ਹੈ।

- ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬੀਤਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਅਤੇ ਟਕਰਾਂਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

- ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁਦੈ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਹਲਣ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- ਸਿਸਰੋ ਅਨੁਸਾਰ:- “ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ,
ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਰਪਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ
ਹੈ।”

- ਨਿਕੋਲ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਹੈ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਨੁਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਅਭਿਨੈ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਅਭਿਨੈ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵੀ। ਨਾਟਕ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਚ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ।

- ਮਾਰਟਿਨ :- “ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਵੇ।”⁸ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖਰੜਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਲਿਖਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

- ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਬਸਨ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸ਼ਿਲਪ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਹਿਜਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

- ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਰਸ ਹੈ, ਅਰਸਤੂ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ , ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ , ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ।

- ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੋਂਦ
- ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ
- ਵਾਰਤਾਲਾਪ
- ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ
- ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ
- ਉਦੇਸ਼
- ਰੰਗਮੰਚ ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

- ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਾਟ- ਪਰੰਪਰਾ (ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੱਕ) ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਟ-ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖਦੁਾਈ ਨੇ ਕਈ ਅਨਮੋਲ ਲੱਭਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਈ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

- ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਰਮਿਆਨ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨਕਲਾਂ, ਤਮਾਸ਼ੇ, ਪੁਤਲੀ ਨਾਟ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਅਖਾੜੇ ਅਤੇ ਜਲਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1849 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਨਾਟ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

- ‘ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ’ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਾਟਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:- 1901 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ, 1948 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ, 1976 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਅਤੇ 1991 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦਭਵ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪਛੁੱਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਚੰਗੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਯਤਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।